

ВПЛИВ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Є. Ф. КАНКРІНА НА РОЗВИТОК ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

У статті проаналізовано вплив наукових досліджень і фінансових заходів міністра фінансів Російської імперії Є. Ф. Канкріна (1823–1844 рр.) на розвиток фінансово-правової думки. Фінансово-економічні ідеї, викладені у наукових працях «Про військову економіку під час війни і миру» (1820 р.), «Світове багатство, національне багатство та економіка держави або спроба нового погляду на політичну економію» (1821 р.), склали підґрунтя його комплексної фінансової діяльності, метою якої було зростання добробуту підданих через врівноваження зростаючих державних потреб і фінансових інтересів населення.

З'ясовано, що практична реалізація цієї програми відбувалася через оптимізацію доходів і витрат державного бюджету, стимулювання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, стабілізацію грошового обігу та інших заходів, що позитивно вплинули на тогочасне національне виробництво. Оцінено вплив науково-практичної спадщини Є. Ф. Канкріна на подальший розвиток фінансово-правової науки як самостійної наукової сфери. Подано критичний аналіз окремих теоретичних ідей і фінансових заходів Є. Ф. Канкріна, що знайшли відображення у наукових працях викладачів фінансово-правових дисциплін університетських центрів Наддніпрянської України.

Ключові слова: фінанси; фінансова політика; державний бюджет; податкова система; мито; тариф; грошова реформа; срібний монометалізм.

Значне коло питань фінансово-правової науки було дискусійними у період її інституціоналізації як самостійної сфери наукового пізнання, а розвиток фінансового господарства, вдосконалення структури фінансового управління об'єктивно стимулювали наукові й прикладні розвідки з цієї проблематики. З позицій дослідження становлення і розвитку фінансово-правової науки та основного її об'єкта дослідження – державного господарства, безперечний інтерес становить вивчення наукових розробок і практичної діяльності міністра фінансів Російської імперії Єгора Францевича (Георга Людвіга Даніїла) Канкріна (1774–1845 рр.), котра залишається предметом дослідницького інтересу науковців історичного, економічного і правознавчого напрямку майже 190 років. Наявність дослідницького дисбалансу з приводу наукових праць Є. Ф. Канкріна і фінансових заходів як міністра фінансів зумовлюють актуальність з'ясування його впливу на становлення і розвиток фінансово-правової теорії і практики.

Різноманітні аспекти діяльності Є. Ф. Канкріна досліджували такі вчені, як А. Р. Аветісян¹, Г. О. Анікеєва², К. С. Бельський³, Д. І. Ігнатенко⁴, К. Мондей⁵, В. В. Небрат⁶, В. М. Орлик⁷, В. В. Хохуляк⁸, Ш. Мухамедіна⁹, В. Є. Юровський¹⁰ та ін. Втім, наукова спадщина Є. Ф. Канкріна вивчається у загальному контексті розвитку фінансово-правової думки.

Метою даної статті є визначення впливу наукових праць і практики фінансової діяльності Є. Ф. Канкріна на розвиток фінансово-правової науки.

Є. Ф. Канкрін став першим міністром фінансів, який мав університетську освіту (він вивчав камеральні та юридичні науки в Гессенському та Марбургському університетах (Німеччина), і єдиним міністром фінансів Російської імперії, що перебував на цій посаді 21 рік. Також, Є. Ф. Канкріна від його попередників відрізняє те, що він мав наукові праці, котрі склали підґрунтя його фінансової діяльності та відіграли значну роль в процесі становлення фінансово-правової думки Російської імперії. Перша наукова праця Єгора Францевича «Про військову економіку під час війни і миру» (1820)¹¹ була присвячена функціонуванню економіки держави в період військових дій та міжвоєнних періодів. І саме в цій праці Є. Ф. Канкрін визначає, що фінансова політика держави повинна бути комплексною, формуватися з урахуванням об'єктивних господарських реалій; її мета – зростання добробуту підданих через врівноваження зростаючих державних потреб і фінансових інтересів населення¹². 1821 року Є. Ф. Канкрін у дослідженні «Світове багатство, національне багатство та економіка держави або спроба нового погляду на політичну економію» (в історичному огляді заходів міністерства фінансів ця

праця називається «Всесвітнє багатство, національне багатство и державне господарство»¹³) виклав свої фінансово-економічні ідеї, котрі можна розглядати як програму його фінансового управління¹⁴. Також, для викладання лекцій з фінансової науки цесаревичу Олександрю Миколайовичу, 1838 р. Є. Ф. Канкріним було підготовлено «Стислий огляд російських фінансів», де розглядалися всі сторони тогочасного державного і земського господарства¹⁵. Сам Канкрін часто повторював, що протягом своєї служби на посаді міністра фінансів він залишався прихильником однієї економічної системи¹⁶. Основні ідеї Є. Ф. Канкріна були пов'язані з податковою системою, системою грошового обігу та фінансовим управлінням. Щодо податкової системи, то Єгор Францевич вважав, що: а) податкова система формується не планомірно, а змінюється під впливом різноманітних об'єктивних і суб'єктивних факторів, а податкова ставка не повинна бути занадто високою; б) необхідно уникати нових податків, оскільки вони можуть бути ще гіршими, ніж старі, а краще удосконалювати існуючі; в) натуральні податі й натуральні повинності незручні й неефективні, проте можуть бути вигідними для підданих і для казни в «напівкультурних» країнах, до яких він відносив і Російську імперію; г) недоцільно в системі оподаткування враховувати станову диференціацію; д) непрямі податки повинні домінувати над прямими, а серед прямих податків основним є земельний. В системі грошового обігу й фінансового управління категорично висловлювався проти: псування монет, емісії паперових грошей (окрім крайніх випадків, викликаних військовою необхідністю), державних боргів і штучного збільшення торговельних капіталів. При знеціненні паперових грошей припускав, що доцільно їх не погашати, а попередньо фіксувати, тобто девальвувати; а зменшувати кількість паперових грошей не через займи, а шляхом збережень, відчуження державного майна в приватні руки і введення особливих податків¹⁷. На думку В. О. Лебедева, з парадоксів Є. Ф. Канкріна найбільшої критики зазнали його погляди стосовно приватних банків і залізничної справи, проти яких він виступав¹⁸.

Обійнявши посаду міністра фінансів Є. Ф. Канкрін чітко визначив свої зобов'язання, котрі систематизував і оприлюднив більш ніж через 20 років в книзі «Нариси політичної економії і фінансії» (1845 р.), що на думку самого автора була не науковою працею, а викладом його власних поглядів¹⁹ і заповітом нащадкам²⁰. Фінансово-правові питання розглядалися в третій частині цієї праці, й, відповідно, можна виділити, які складові Є. Ф. Канкрін відносив до фінансово-правової науки на той час – це державні доходи і витрати, державний борг, фінансове управління і фінансовий контроль, організація касової системи. На думку Є. Ф. Канкріна міністр фінансів повинен: а) сприяти збільшенню національного багатства та стимулювати фактори, що сприяють його зростанню (розвиток наукового й практичного пізнання, використання наукових відомостей інших народів, розвиток технічних талантів нації); б) протидіяти необґрунтованому зростанню державних витрат; в) спостерігати за підлеглими свого відомства, їхньою кваліфікацією, освітою та моральними якостями; в) виважено ставитися до державного кредиту – «сентиментальної старої деве»²¹.

Для оцінювання значущості фінансово-правових положень системи Є. Ф. Канкріна, що реалізовувалися в практичній його міністерській діяльності, необхідно враховувати складну політичну (смерть Олександра I і сходження на престол Миколи I, повстання декабристів) і фінансову ситуацію, в якій розпочиналася його діяльність. І. С. Бліох з посиланням на Є. Ф. Канкріна оцінює фінансовий стан держави на 1823 р. як несприятливий. Внутрішній добробут держави значно скоротився через наслідки війни 1812 р. і військових походів; митні тарифи 1816 р. і 1819 р., що були за своєю суттю далеко не фритредерські, негативно вплинули на розвиток промисловості, неготової до зовнішньої конкуренції; грошові надходження поступали дуже повільно; знизилася ціна на зерновий хліб; діяльність комерційних банків не стимулювала торговельні операції; публіка не довіряла казенним установам внаслідок неакуратності платежів. Також спостерігалася значна нестабільність в системі грошового обігу, через необґрунтований випуск асигнацій, що призвело до зниження цінності паперових грошей і зростання вартості всіх предметів споживання. Зловживання внаслідок лажа скорочували боргові зобов'язання й викликали ажіотаж серед населення²².

Вищевідзначені загальнотеоретичні фінансово-економічні ідеї Є. Ф. Канкріна, знайшли своє прикладне застосування у підготовленому ним огляді за 1826 р. для імператора Миколи I. У зв'язку з тим, що витрати на утримання держави не повинні призводити до надмірного обтяження й зубожіння народу, то Є. Ф. Канкрін визначає такі першочергові заходи. 1. Необхідно уникати нових запозичень, особливо закордонних, не збільшувати масу асигнацій, не вводити нових податків, зберігати державний кредит. 2. Поліпшувати існуючі джерела доходів. 3. Стимулювати різними засобами внутрішню і зовнішню торгівлю та продуктивність виробництва.

4. Зменшити зловживання, скоротити кількість чиновників та поліпшити їхній стан. 5. Вдосконалити звітність, зменшити казнокрадство. 6. Скоротити кількість надлишкових відомостей та прискорити їхнє просування по інстанціям. 7. Сформуванати запас капіталу на випадок війни, щоб уникнути нового випуску асигнацій. 8. Покращити стан і управління казенними селянами; розселити малоземельних, вдосконалити землеробство й стимулювати розвиток селянських промислів. 9. Підвищити ефективність функціонування гірничої, лісової, суконної та інших галузей²³. З переліку цих заходів, можна визначити, що Є. Ф. Канкрін в фінансово-економічних відносинах був прихильником меркантилістських підходів і пропонував різноманітні протекціоністські заходи щодо національного товаровиробництва. Проте, Єгор Францевич вважав, що гармонійних фінансово-правових відносин між населенням і державою бути не може, через існування природних антагонізмів²⁴.

При аналізі практичної фінансово-правової діяльності Є. Ф. Канкріна на посаді міністра фінансів Російської імперії основну увагу приділимо таким напрямкам державного управління фінансами як: бюджетне регулювання; митна політика; стабілізація грошового обігу й грошова реформа. Державному розпису доходів і витрат в процесі нормалізації фінансових відносин відводилося ключове місце, основною метою було скорочення дефіциту державного бюджету. Скорочення витрат державного кошторису досягалося зменшенням нецільових витрат міністерствами і головними управліннями, відшкодуванням відрахувань, а незначне зростання доходів в основному відбулося за рахунок зростання гербового збору, введення акцизу на тютюн, відновлення у великороських губерніях відкупної системи торгівлі алкоголем, митного і кредитного доходів. Відбулася стабілізація бюджетів міністерства внутрішніх справ, міністерства іноземних справ та ін.; збільшилися витрати на освіту, виплату державного боргу²⁵. Незначне зростання загального обсягу бюджету (на 33% з 1823 р. по 1833 р) відбулося через відміну відсоткового боргу і припинення випуску асигнацій, що частково стабілізувало їхній курс і сприяло зростанню довіри суспільства до асигнацій як платіжного засобу. Посилення режиму ревізійного контролю (уніфікація форми рахунків, гербова нумерація бланків квитанцій та ін.) скоротило кількість посадових зловживань. Таким чином, Є. Ф. Канкріну вдалося покращити стан державного бюджету, проте основу податкової системи в часи Є. Ф. Канкріна становила архаїчна подушна подать, доходи бюджету від якої зростали внаслідок підвищення ставок оподаткування і поширення її на «іногородців». Український історик В.М. Орлик, на основі вперше оприлюднених архівних документів з фондів ЦДІАК України, розкриває особливості фіскальної політики уряду Миколи I на Правобережжі України у другій чверті XIX ст., з яких видно наскільки жорсткою була позиція Є. Ф. Канкріна щодо забезпечення податкових надходжень до державної скарбниці (Канкрін пропонує застосовувати воєнну екзекуцію проти казенних селян як засіб боротьби з податковими недоїмками)²⁶.

Для збільшення доходів від процентних зборів і, відповідно, зростання доходної частини бюджету, з ініціативи Є. Ф. Канкріна була підготовлена гільдійська реформа, що передбачала реформування торговельно-промислового оподаткування, зміну прав купецтва, котрі входили в купецькі гільдії і надання селянам право займатися підприємницькою діяльністю наряду з міщанами та купцями. При обговоренні гільдійської реформи, М. М. Сперанський, І. В. Тутолмін, С. М. Салтиков та ін. не погоджувалися з надлишковою регламентацією торгово-промислової діяльності та її високим оподаткуванням і після внесення окремих змін, проект був затверджений Олександром I. Введена в дію реформа була Маніфестом від 14 листопада 1824 р.²⁷.

У сфері митного тарифного регулювання у той період було здійснено перехід від заборонної фіскальної політики до фіскально-протекціоністської охоронної політики. Спроба поєднати з протекціонізмом традиційний фіскалізм російської митної політики, задля зростання митного прибутку, Є. Ф. Канкрін вбачав у митах ідеальний метод обкладання²⁸. Митна політика спрямовувалася на захист національної безпеки – обкладання високим митом іноземних товарів і застосування невисоких вивізних мит, урахування кон'юнктури національного ринку і сприяння мануфактурній промисловості та землеробству. Митні тарифні ставки 1819 р. і 1822 р. були скореговані у бік відміни окремих заборонних статей. Основними заходами щодо митної політики були такі: зменшено кількість обмежень і знято окремі експортні мита (1825 р.); скорочено імпорتنі обмеження і збільшено імпорتنі мита (1830 р.); введено новий митний тариф і кодифіковано попередні заходи (1831 р.); скорочено обмеження щодо імпорту (1836 р., 1838 р., 1841 р.)²⁹. Мито можна було сплатити срібними рублями і державними банківськими асигнаціями. З 1826 р. при сплаті мита рахували срібний рубль за три рубля шістьдесят копійок асигнаціями, відповідно, якщо мито за пуд цукру складало 2 руб.

50 коп. сріблом або 9 руб. асигнаціями, то якщо було встановлено 3 руб 50 коп. асигнаціями казна втрачала б 25 коп. з кожного пуду цукру. Відповідно, високе мито на імпортований цукор стимулювало розвиток вітчизняного виробництва цукру, захищало інтереси купців та дозволяло отримувати доходів на 8 млн. рублів³⁰.

Для зменшення зловживань на митницях (приписки, контрабанда та ін.) Є. Ф. Канкрін за підтримки Миколи I поновив весь особовий склад митниці, а також, в системі митного документообігу задля виключення приписок ввів спеціальні форми зі штампелем³¹.

Державне управління фінансами за програмою Є. Ф. Канкріна, потребувало стабільності грошової системи. Перебуваючи на посаді міністра фінансів Є. Ф. Канкрін значні зусилля присвятив упорядкуванню грошового обігу й розв'язанню проблеми «зайвих грошей», які друкувалися в надлишку протягом 1800–1823 рр. для покриття різноманітних витрат і перекриття дефіциту державного бюджету. В 1801 р. асигнаційний рубль коштував 60-65 мідних копійок, у 1814–1815 рр., коли асигнацій було випущено вже на 830 млн. рублів, їх курс впав до 20 копійок сріблом, після знищення частини асигнацій на 1 січня 1818 р. їх ще залишалося в обігу до 800 млн. руб.³² З 1823 р. випуск нових і вилучення старих асигнацій було припинено, і їхня загальна сума, що складала 595 776 310 рублів залишалася незмінною до девальвації асигнацій у 1843 р.³³

За ініціативи Є. Ф. Канкріна вводилися паралельні грошові знаки: золота, срібна, платинова і мідна монети. Відповідно, в грошовому обігу одночасно перебували паперові та металеві гроші, що провокувало існування лажу срібного рубля по відношенню до асигнацій. «Простонародний лаж» (паралельний обіг срібних і паперових грошей) виник ще внаслідок маніфесту від 9 квітня 1812 р. «Про введення одноманітного обігу державних банківських асигнацій»³⁴. Термін «лаж» (від італійського «aggio») означав перевищення ринкової ціни валютного курсу, золота, срібла, векселів та інших цінних паперів над встановленим номіналом. Асигнації не мали незмінного визначеного курсу, їхній курс змінювався залежно від біржового лажу. Казенний курс коригувався залежно від ринкової кон'юнктури та співвідношення касової готівки асигнацій і монет. У трактуванні М. М. Сперанського, термін «лаж» використовувався як готівковий, так і борговий. При придбанні товарів за готівку лаж означав «ті відсотки, яким при платежі за товар сріблом, підвищують ціну срібла проти розмінної його ціни; а при платежі асигнаціями – це ті відсотки, котрі знижуються з ціни товару на асигнації»³⁵. Паралельний обіг був суперечливим явищем фінансової сфери Російської імперії і призводив до того, що на територіях з рівнем економічного розвитку вище середнього по імперії в грошовому обігу домінувало срібло, а в губерніях з нижчим рівнем економічного розвитку переважали асигнації, що викликало протиріччя як економічні, так і політичні. Знецінені асигнації були вигідні боржникам, тому що здешевлювали їхні боргові зобов'язання, і надавали певні конкурентні переваги виробникам, особливо сільськогосподарської продукції, котрі могли успішніше збувати вирощені зернові культури. Але, наявність паралельного обігу, не відповідало інтересам нової російської буржуазії, яка була зацікавлена в стабільній валюті.

З 1827 р дозволяються сплати до казни срібною монетою замість асигнацій, а з січня 1831 р. – срібною і платиновою монетами на будь-яку суму за курсом три рублі шістьдесят копійок асигнаціями за кожний срібний рубль³⁶. Чеканка монет із платини (з 1828 р.), що за рідкістю й вартістю не поступалася золоту і введення до грошового обігу золотої монети (з 1833 р.), що було пов'язано з розширенням добування золота, запропоновані Є. Ф. Канкріном для поповнення державної казни, сприяли виходу Російської імперії з фінансової кризи. З листопада 1833 р. усі платежі можна було здійснювати золотою, срібною і платиновою монетою, а також асигнаціями. Курс срібних і платинових монет було встановлено по курсу срібного рубля – 3 рублі 60 копійок асигнаціями, а золотих монет по 3 рублі 75 копійок асигнаціями³⁷. Наступного року курс золотого рубля було знижено до 3 рублів 65 копійок. Поступово не лише податі і збори, а й усі платежі здійснювалися в монетах³⁸ та асигнаціях, і в структурі надходжень до казни поступово змінюється співвідношення між монетами і асигнаціями на користь монет. М. П. Кашкаров – член наукового комітету міністерства фінансів (1895 р.), автор наукових праць з проблем грошового обігу, наводить дані про надходження монет до державної казни: з 1811 р. по 1829 р. надходило, в середньому по 6 млн. асигнацій щорічно, причому надходження були нерівномірними; з 1829 р. по 1832 р. надходження асигнаціями склали 13,8 млн. щорічно; з 1833 р. надходження монет збільшується (дані представлені в таблиці 1).

Таблиця 1. Надходження до казни в монетах³⁹

Роки	Надходження до казни в монетах (млн. руб. асигнаціями)		
	Всього	Податей	Мито
1832	12,6	2,2	1,5
1833	23,9	5,8	5,4
1834	25,8	7,3	8,2
1835	38,5	14,8	9,8
1836	38,0	17,3	11,5
1837	43,9	20,1	14,5
1838	58,2	22,2	18,0
1839	96,3	28,6	33,0

Збільшення кількості срібних монет в обігу зумовлено різноманітними чинниками, серед яких можна виділити такі: особисті запаси населення, котрі залучалися через нестачу готівки в умовах економічного зростання в країні; бажання населення розраховуватися знеціненими грошима через падіння курсу срібних монет порівняно з асигнаціями; надходження срібла з-за кордону через вищий відсоток по депозитам в російських банках і внаслідок позитивного сальдо торговельного балансу. Таким чином, певні вигоди від паралельного грошового обігу мала й держава, оскільки знецінювала проценти по кредитах і збільшувала державні запаси срібла без суттєвих зусиль, проте необхідність реформування грошового обігу була очевидною. Необхідно зазначити, що Є. Ф. Канкрін в усіх своїх теоретичних працях зазначав негативні наслідки використання асигнацій, оскільки вважав, що асигнації через відсутність фіксованого курсу призводять до коливання цін, зникнення монет з обігу, а також їх легко випускати для покриття дефіцитів бюджету⁴⁰.

У наукових дослідженнях щодо грошової реформи 1839–1843 рр., яку часто називають «грошовою реформою Є. Ф. Канкріна» можна виділити два основні підходи. Прихильники першого підходу вважали, що грошова реформа стала вінцем його кар'єри та найважливішим фінансовим програмним заходом Є. Ф. Канкріна після упорядкування державного бюджету, створення нагромаджень, очищення фінансової адміністрації від хабарників і казнокрадів, зростання добробуту населення і пожвавлення розвитку промисловості й торгівлі. Прихильники другого підходу, вважали, що Є. Ф. Канкрін був основним опонентом реформи грошового обігу, оскільки вважав, що існуюча система не мала суттєвих недоліків і, відповідно, не потребувала кардинального реформування. Втім, і перші, і другі визнають, що вона була проведена послідовно, обережно і з мінімальними затратами⁴¹. Ми не ставимо за мету дослідити аргументи перших і других, досить детально матеріали підготовки, проекти Є. Ф. Канкріна, М. С. Мордвінова, С. О. Грейга, М. М. Сперанського, К. Ф. Друцького-Любецького, дискусійні моменти щодо окремих положень проведення реформи висвітлені в різноманітних джерелах⁴². Але ми вважаємо, що Є. Ф. Канкрін доклав значних зусиль для успішної її підготовки і проведення. Його базові теоретичні погляди були покладені в основу грошової реформи, хоча з певними доповненнями і змінами, котрі виникли в процесі обговорення реформування системи грошового обігу. А з позицій дослідження становлення фінансово-правової науки, розвиток якої пов'язаний з розвитком державного господарства, грошова реформа цікавить нас як засіб стабілізації фінансової системи держави.

Грошова реформа здійснювалася в декілька етапів. Маніфестом від 1 липня 1839 р. «Про устрій грошової системи» основною платіжною монетою визначалася срібна (російської чеканки), а монетною одиницею ставав срібний рубль. На основі срібного рубля повинні були укладатися всі грошові угоди, вестися підрахунки державних доходів і витрат, здійснюватися

обороту кредитних установ тощо. Державні асигнації визначалися як допоміжні знаки цінності з курсом 1 срібний рубль = 3,5 рубля асигнаціями. Встановлювався курс золотої і мідної монет у співвідношенні: 1 срібний рубль = 0,097 золотого імперіалу = 16 (потім 32) рублів міддю⁴³. Також створювалася депозитна каса, для зберігання срібної монети (з 1 січня 1840 р.). Замість срібла вкладники отримували білети депозитної каси при державному комерційному банку, котрі використовувалися як засіб платежу поряд зі срібною монетою у співвідношенні 1:1 на всій території імперії⁴⁴. Депозитні білети були призначені лише для внутрішньодержавного обігу, відповідно їхнє переміщення через кордон було заборонено⁴⁵. 1841 р. для розв'язку фінансових проблем, пов'язаних зі скорочення доходів державного бюджету у зв'язку з неврожаєм зерна у 1839 р. і 1840 р. було прийнято рішення про випуск нових грошових знаків – кредитних білетів на 30 млн. рублів сріблом⁴⁶. Особливим указом було дозволено депозитним касам приймати злиткове золото і срібло, не нижче визначеної проби, з видачою за них депозитних білетів⁴⁷. Таким чином у депозитних касах нагромаджувалися запаси металу, що на думку І. С. Бліоха, було продумано Є. Ф. Канкріним як захід для девальвації асигнацій у майбутньому⁴⁸ і встановлення металевого обігу в країні. Думка про створення металевого фонду для виправлення грошового обігу й обміну паперових грошей на монети була оприлюднена Є. Ф. Канкріним у вищезазначених його двох перших наукових творах, випущених ще до його призначення міністром фінансів, де він виступав як рішучий противник паперових грошей і вважав, що необхідність в них може виникнути лише в країнах з високою культурою, при значних обсягах грошових оборотів⁴⁹. Є. Ф. Канкрін визначав паперові гроші як винахід новітнього часу, що є фіктивними знаками вартості; розглядав їх як розкрадання, тому що не можна підрахувати збитки окремих осіб⁵⁰.

Логічним продовженням попередніх заходів стабілізації грошової системи став Маніфест від 1 червня 1843 р. «Про заміну асигнацій та інших грошових представників кредитними білетами», згідно якому державні кредитні білети призначалися для: обміну асигнацій та депозитних білетів; видачі, за внесені в Експедицію, у вигляді вкладів золоту й срібну монети й злитки. Для обміну при Експедиції державних кредитних білетів, відкриття якої відбулося 1 вересня 1843 р., створювався постійний фонд золотої і срібної монети⁵¹. Цей Маніфест законодавчо завершив реформу грошового обігу, результатом якої було встановлення срібного монометалізму, що відповідає тогочасним загальносвітовим стандартам грошового обігу. Однак, процес реформування продовжувався, заміна різних грошових знаків державними кредитними білетами здійснювалася поетапно: з 1 вересня 1843 р. почався обмін депозитних білетів по банківським платежам, з 1 листопада 1843 – асигнацій, з 1844 р. – обмін асигнацій для приватних осіб. Обмін асигнацій здійснювався до 1851 р., а депозитних білетів – до 1853 р.

1844 р. граф Канкрін пішов у відставку за станом здоров'я. Схвальна офіційна оцінка діяльності Є. Ф. Канкріна як міністра фінансів не змінювалася з часів Миколи I і до радянського періоду. В ювілейному виданні до 100-річчя міністерства фінансів, виданого за редакцією відомого фахівця з фінансового права М. К. Бржеського зазначається, що Єгор Францевич свої таланти, свої життєві сили цілком віддав на служіння своїй другій батьківщині і корисною своєю діяльністю вплинув на державне господарство Російської імперії⁵².

Серед науковців – викладачів фінансового права університетських центрів Наддніпрянської України такої одностайності не було. Наведемо основні ідеї окремих представників. Засновник київської школи фінансового права М. Х. Бунге (який займав посаду міністра фінансів протягом 1881–1886 рр.) відзначав талант, розум, силу волі та працездатність Є. Ф. Канкріна, схвально оцінював поновлення металевого обігу та стабілізацію цінності російського рубля, проте зазначав, що праці Є. Ф. Канкріна не можна вважати науковими дослідженнями, а лише нарисами розумного практика, а також – що характерною рисою його фінансового управління став застій, через особистісне сприйняття Росії як відсталого та ізольованого країни⁵³. Фундатор одеської школи фінансового права І. І. Патлаєвський відмічав повний успіх Є. Ф. Канкріна в процесі стабілізації грошового обігу, втім вказував на відсутність суттєвих заходів для попередження зловживань кредитним обігом у майбутньому⁵⁴. Його послідовник по кафедрі фінансового права Новоросійського університету С. І. Іловайський високо оцінював Є. Ф. Канкріна як науковця-фінансиста, видатного державного діяча, міністра фінансів, який проявив себе як людина бездоганної чесності, схвальної працездатності й сили характеру⁵⁵, не характеризуючи ніяких фінансово-правових заходів того часу. Схвальну оцінку грошової реформи, знаходимо в праці професора Київського університету А. Я. Антоновича⁵⁶.

Значну увагу аналізу фінансових заходів управління державним господарством за часів Є. Ф. Канкріна, надав професор фінансового права Харківського університету (а з 1911 р. – Петербурзького університету) П. П. Мігулін, виділивши в своєму дослідженні, присвяченому ро-

сійському державному кредиту⁵⁷ окрему главу під назвою «Епоха гр .Є. Ф. Канкріна»⁵⁸. П. П. Мігулін у хронологічному порядку з використанням великого обсягу фактологічної і статистичної інформації розглянув заходи бюджетного регулювання, митної політики, грошово-кредитного регулювання і державний борг Російської імперії за часів Є. Ф. Канкріна. Характеризує Є. Ф. Канкріна як високоосвічену особу, заслуги якої були визнані в Європі (звання почесного члена Паризької академії наук), талановитого адміністратора, діяльність якого була пристосована до тогочасним умов імперського господарювання. Цифровий матеріал, яким оперує П. П. Мігулін, взятий з архівів Особової канцелярії міністерства фінансів (обсяги дефіциту державного бюджету, державні борги та ін.) суттєво відрізнявся від більш оптимістичної звітності Є. Ф. Канкріна і це дозволило П. П. Мігуліну написати, що «исключительный порядок и блестящее состояние русских финансов в министерство Канкрин не более как легенда, вовсе не подтверждаемая документальными данными...»⁵⁹, проте вважає несправедливим покладати на Є. Ф. Канкріна відповідальність за несприятливий стан фінансового господарства в умовах постійних державних військових витрат. П. П. Мігулін зазначає, що Є. Ф. Канкрін привів російські фінанси у задовільний стан і окремими заходами навіть сприяв розвитку вітчизняної торгівлі, промисловості, а разом із тим зростанню добробуту населення. Але харківський професор фінансового права слушно вважає, що «о нормальном развитии торгово-промышленной деятельности не могло быть и речи при существовании крепостного права, при господстве в нашем государственном строе бюрократических начал, в связи с полным отсутствием гласности, отсутствием надлежащей личной и имущественной судебной охраны, при полном произволе, царившем во всех отраслях центрального и особенно местного управления»⁶⁰. Щодо грошової реформи, то П. П. Мігулін дотримується точки зору, що вона проводилася всупереч переконанням Є. Ф. Канкріна і включала як ефективні заходи, так і неефективні (кредитні білети витісняли срібні громіздкі рублі; незначний розмір розмінного фонду; обігу кредитних білетів не надано необхідної еластичності).

Таким чином, управлінська діяльність Є. Ф. Канкріна за часи його перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії ґрунтувалася на розробленій ним системі державного управління, що знайшла відображення в його наукових працях. Практична реалізація цієї програми відбувалася через оптимізацію доходів і витрат державного бюджету, стимулювання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, стабілізацію грошового обігу та інших заходів, що позитивно вплинули на тогочасне національне виробництво. Критичний аналіз наукової і практичної спадщини міністра фінансів Є. Ф. Канкріна сприяв подальшому розвитку фінансово-правової науки як самостійної наукової сфери.

¹ Аветисян А. Р. Деятельность Е. Ф. Канкрин в оценке отечественных историков // Вестник ТИ им. А. П. Чехова. – 2016. – № 1. – С. 301–306.

² Анисеева А. А. Роль графа Е. Ф. Канкрин в финансовой науке. // Финансы и кредит. 2008. – № 44 (332). – С. 62–66.

³ Бельский К. С. Финансовое право: наука, история, библиография. Монография. – М., 1995. – 208 с.

⁴ Игнатенко Д. И. Административно-правовой статус министерства финансов России, правовое регулирование деятельности министров финансов // «Черные дыры» в российском законодательстве. – 2012. – № 3. – С. 106–108.

⁵ Мондэй К. Национальная идентичность и экономическая наука: Е. Ф. Канкрин в русском общественном сознании. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 5. – 2014. – Вып. 3. – С. 86–112.

⁶ Небрат В. В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні. Монографія. – К., 2013. – 584 с.

⁷ Орлик В. М. Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – К., 2006. – Число 13. – Част.2. – С. 97–110.

⁸ Хогуляк В. Граф Е. Ф. Канкрин и отечественная наука финансового права середины XIX в. // Закон и жизнь. – 2013. – № 10/3. – С. 226–229.

⁹ Мухамедина Ш. Уроки реформ: министр финансов Е. Ф. Канкрин и его оппоненты. // Вестник финансового университета. – 2012. – № 5. – С. 62–71.

¹⁰ Юровский В. Е. Министр финансов Е. Ф. Канкрин // Вопросы истории. – 2000. – № 1. – С. 140–145.

¹¹ Cancrin. Über die Militärökonomie im Frieden und Krieg und ihr Wechselverhältnisse zu der Operation. – St. Petersburg. – В. 1. – 1820.

- ¹² Cancrin. Über die Militairökonomie im Frieden und Krieg und ihr Wechselverhältnisse zu der Operation. – St. Petersburg. B. 1. – 1820. – С. 24–26.
- ¹³ Министерство финансов. 1802–1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1–2. – СПб., 1902. – С. 193.
- ¹⁴ Лебедев В. А. Финансовое право. // Золотые страницы финансового права. Т. 2. – М., 2000. – С. 104.
- ¹⁵ Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов графа Е. Ф. Канкрин 1838 г. – СПб., 1880. – 161 с.
- ¹⁶ Канкрин, РГИА. – Ф. 560. – Оп. 22. – Д. 98, 105.
- ¹⁷ Cancrin. Weltreichtum, Nationalreichtum, und Staatswirtschaft, oder Versuch neuer Ansichten der politischen Ökonomie. – München, 1821.
- ¹⁸ Лебедев В.А. Финансовое право. // Золотые страницы финансового права. Т. 2. – М., 2000. – С. 105.
- ¹⁹ Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. – СПб., 1894. – 299 с.
- ²⁰ Лебедев В. А. Финансовое право. // Золотые страницы финансового права. Т. 2. – М., 2000. – С. 103.
- ²¹ Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. – СПб., 1894. – 299 с.
- ²² Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том I. – СПб., 1882. – С. 157–158.
- ²³ Там само. – С. 159–160.
- ²⁴ Cancrin. Weltreichtum, Nationalreichtum, und Staatswirtschaft, oder Versuch neuer Ansichten der politischen Ökonomie. – München, 1821. – С.162.
- ²⁵ Краткое обозрение российских финансов графа Е. Ф. Канкрин 1838 года. – СПб., 1880.
- ²⁶ Орлик В. М. Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – К., 2006. – Число 13. – Част. 2. – С. 97–110.
- ²⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXIX. № 30115. – С. 588–612.
- ²⁸ Морозов О. В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія. Дніпропетровськ, 2011. – С. 63.
- ²⁹ Шепелев Л. Е. Торгово-промышленные ведомства России в первой четверти XIX в. – СПб., 2000. – 432 с.
- ³⁰ Архив Государственного Совета. Том V. – С. 1–2.
- ³¹ Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. – СПб., 1894. – 299 с.
- ³² Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том I. – СПб., 1882. – С. 145.
- ³³ Там само. – С. 151.
- ³⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXII. № 25080. – С. 280–282.
- ³⁵ Боголепов М.И. Бумажные деньги. – Петроград, 1922. – С. 17.
- ³⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VI. № 4241. – С. 9.
- ³⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. Ч. 1. № 6562. – С. 651.
- ³⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. Ч. 1. № 6194. – С. 262–263.
- ³⁹ Кашкаров М. П. Денежное обращение в России. Историко-статистическое исследование. В 2-х т. – СПб., 1898. – Т. 1. – С. 21.
- ⁴⁰ Министерство финансов. 1802–1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1. СПб., 1902. – С. 197.
- ⁴¹ Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1906): опыт историко-критического обзора. Т. 1. 1769–1889. – Харьков, 1889. – С. 150.
- ⁴² Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том I. – СПб., 1882. – С. 223, 225–228, 236–240; Судейкин В. Т. Восстановление в России металлического обращения 1839–1843: исторический очерк. М., 1891. – 80 с.; Божерянов И. Н. Граф Егор Францевич Канкрин, его жизнь, литературные труды и двадцатилетняя деятельность управления Министерством финансов. – СПб., 1897. – С. 181–186, 188–194, 201–221; Кашкаров М. П. Денежное обращение в России. Историко-статистическое исследование. В 2-х т. – СПб., 1898. – Т. 1. – С. 29–53; Гурьев А. Н. Денежное обращение в России в XIX столетии: исторический очерк. – СПб., 1903. – С. 77–157; Мигулин П. П. Наша банковская политика (1729–1903). Харьков, 1904. – С. 41–50; Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1906): опыт историко-критического обзора. Т.1. 1769–1889. – Харьков, 1889. С. 138–157.
- ⁴³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XIV. Ч. 1. № 12497. – С. 600–602.

- ⁴⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XIV. Ч. 1. № 12498. – С. 602–603.
- ⁴⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XV. Ч. 1. № 13383. – С. 282.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVI. Ч. 1. № 14266. – С. 118–119.
- ⁴⁸ Блиох И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Том I. – СПб., 1882. – С. 227.
- ⁴⁹ Министерство финансов. 1802–1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1. – СПб., 1902. – С. 197.
- ⁵⁰ Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. – СПб., 1894. – С. 101–102.
- ⁵¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVIII. Ч. 1. № 16903. – С. 360–363.
- ⁵² Министерство финансов. 1802–1902: исторический обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1. – СПб., 1902. – С. 199.
- ⁵³ Бунге Н. Х. Мысли графа Канкринина о бумажных деньгах // Русский вестник. Том 54. – М., 1864. – С. 361–365.
- ⁵⁴ Патлаевский И. И. Курс финансового права. – Одесса, 1885 – С. 249.
- ⁵⁵ Иловайский С. И. Учебник финансового права. 4-е издание. – Одесса, 1904. – С. 7–8.
- ⁵⁶ Антонович А. Я. Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты. – К., 1883. – 262 с.
- ⁵⁷ Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1906): опыт историко-критического обзора. Харьков, 1889–1907. – 606 с.
- ⁵⁸ Там само. – С. 89–163.
- ⁵⁹ Там само. – С. 89.
- ⁶⁰ Там само. – С. 92.

В статье проанализировано влияние научных исследований и финансовых мероприятий министра финансов Российской империи Е. Ф. Канкринина (1823–1844 гг.) на развитие финансово-правовой мысли. Финансово-экономические идеи, изложенные в научных трудах «О военной экономике во время войны и мира» (1820 г.), «Мировое богатство, национальное богатство и экономика государства или попытка нового взгляда на политическую экономию» (1821 г.), составили основу его комплексной финансовой деятельности, целью которой был рост благосостояния подданных через уравнивание растущих государственных нужд и финансовых интересов населения.

Выяснено, что практическая реализация этой программы происходила через оптимизацию доходов и расходов государственного бюджета, стимулирование внутренней и внешней торговли, стабилизацию денежного обращения и других мероприятий, положительно повлиявших на в тот период национальное производство. Оценено влияние научно-практической наследия Е. Ф. Канкринина на дальнейшее развития финансово-правовой науки как самостоятельной научной сферы. Представлен критический анализ отдельных теоретических идей и финансовых мероприятий Е. Ф. Канкринина, нашедшие отражение в научных трудах преподавателей финансово-правовых дисциплин университетских центров Приднепровской Украины.

Ключевые слова: финансы; финансовая политика; государственный бюджет; налоговая система; пошлина; тариф; денежная реформа; серебряный монометаллизм.

The article analyzes the influence of the scientific research and financial measures of the Minister of Finance of the Russian Empire Ye. F. Kankrin (1823–1844) on the development of financial and legal thought. The main financial and economic ideas are outlined in the scientific papers «On the military economy during war and peace» (1820), «World wealth, national wealth and the economy of the state or an attempt at a new look at political economy» (1821), «A brief overview of the Russian finances» (1838), «The Essays on Political Economy and Finance» (1845) formed the basis of his financial activity. The purpose of this activity was to increase the well-being of people through balancing the growing state needs and financial interests of the population. The basic ideas of Ye.F. Kankrin on the state budget, tax system, money circulation system and government borrowings are defined.

It was clarified that the practical realization of this program was carried out through optimization of incomes and expenditures of the state budget, stimulation of domestic and foreign trade, stabilization of monetary circulation and other measures that positively influenced national production at that time. It was determined that the reduction of the state budget expenditures was achieved by the expense of reduction of non-targeted expenditures by ministries and head offices and through compensation of payments. And the growth of state budget revenues affected the conduction of the Guild's reform, protectionist customs policy, as well as the increase in stamp duty, the introduction of excise taxes on tobacco, the restoration of the wholesale alcohol trading system and credit income in the provinces. The basic theoretical views of Ye. F. Kankrin that were the basis for monetary regulation and monetary reform (1839–1843) are characterized. The main result of the monetary reform was the establishment of silver monometallism that corresponded to contemporary world standards of money circulation. The article estimates the influence of scientific and practical heritage Ye. F. Kankrin for the further development of financial and legal science as an independent scientific sphere. It gives the critical analysis of the certain theoretical ideas and financial measures of Ye. F. Kankrin, which were reflected in the scientific works of the teachers of financial and legal disciplines of the university centers of the Dnieper Ukraine – M. Kh. Bunge, I. I. Patlaevsky, S. I. Ilovaisky, P. P. Migulin.

Keywords: finance; financial policy; National budget; the tax system; toll; tariff; monetary reform; silver monometallism.